

НЫҒМЕТ НҰРМАҚОВ ТУРАЛЫ ПУБЛИЦИСТИКАЛЫҚ ЕҢБЕКТЕРГЕ ЖӘНЕ ТАРИХИ ЗЕРТТЕУЛЕРГЕ ТАРИХНАМАЛЫҚ ТАЛДАУ(1960-1980 жж.)

Бейсенбекова Н.А.,

«Тұлғатану» ғылыми-зерттеу орталығының директоры қауымдастырылған профессор
Жауымбай С.У., профессор

Археология, этнология және Отан тарихы кафедрасының т.ғ.м. Орынбекова Р.Ж.

Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті

«Тарихнама» деген атау ең алдымен тарих ғылымының қалыптасуы мен дамуын, ондағы өзекті мәселелерді қарастырады. Тарихнама әр халықтың тарихи ойлау жүйесін, қабілетін анықтауға көмектеседі. Оның бірнеше бағыттары бар, солардың бірі тұлғатану бағыты [1; 11].

Қазақстан тәуелсіз ел болғаннан бастап, ұлттық сана сезіміміздің нығая түсуі үшін ұлттық туған тарихқа деген құштарлық процесін жағымды аса қажет құбылыс деп бағалау керек. Шынайы ғылыми тарихты кәсіби тарихшылардың жазуы басты міндет. Ал басқа мамандық иелерінің тарихтағы ізденістері тарихшылардың еңбектеріне сүйемелдеуші.

Кеңес Одағының ыдырап, посткеңестік кеңістікте тәуелсіз мемлекеттердің пайда болуы тарих ғылымының алдына тарихи зерттеулердің методологиялық мәселелерін қойды. Еліміздің тәуелсіздік алуымен Отан тарихындағы тұлғатану бағыты да жаңаша көзқарас тұрғысынан зерттеле бастады. Солардың бірі тарихымыздағы тұлғалар туралы еңбек жазу. Елімізде тұлғатану ғылымының іргесі жаңадан қаланып, өркендеп келеді. Бүгінде осы бағытта қоғамдық ғылымдар саласында іргелі зерттеулер шықты. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н. Назарбаев «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласында «...Көпшіліктің санасында тарихи үдерістер, негізінен, тұлғаландыру сипатына ие болатыны белгілі ...» [2] деп тарихи тұлғатанудың басты міндетіне айқындық берді.

Отандық тарихнамадағы тұлғатану ХХ ғ. басындағы ұлттық зиялылардың еңбектерінен көріне бастады. Ә. Бөкейхановтың «Барлықбекті ұмытпасқа» және оның орыс демократиялық интеллигенциялары туралы жазған бірнеше мақалалары [3] А. Байтұрсыновтың «Абай қазақтың бас ақыны» деген мақалалары, С. Торайғыровтың «Таныстыру» поэмасы тұлғатануға қатысты тарихи еңбек жазудың алғашқы бастамалары деуге болады [4; 221-226]. Кеңестік-большевиктік идеология күшейген кезде тұлғатану «Садвакасов-садвокасовщина, Рыскулов-рыскуловщина, Ходжанов-ходжановщина» деген зерттеудің үлгісімен жазылды [5]. Бұл еңбектерде ұлт зиялылары қазан төңкерісі мен азамат соғысы жылдарында ұлтшылдық бағытта контрреволюциялық рөл атқарды деп зерттеушілерге тұжырыдамалық бағыт берілді. Сонымен қатар ХХ ғ. 30-жылдары Алаш, Алашорда және жалпы қазақ зиялылары туралы жазуға тыйым салынды.

Көрнекті мемлекет, қоғам қайраткерлерінің өмірі мен қоғамның дамуындағы олардың нақты ойлары мен істері артына қалдырған мұрасының тарихи маңыздылығына байланысты тарихи тұлғалар бүгінде зерттеудің объектісіне айналды. Себебі, саяси элита атына шын мәнінде лайық болғандықтан олар өмірден өтсе де, тарих үшін есімдері өлмейді. Тұлғалар жайлы еңбек жазған кезде олар өмір сүрген заманның олардың ой-санасына тигізген ықпалын ескермей жазуға болмайды. М. Шоқайдың әдіснамалық ұстанымы кеңестік дәуірдегі тарих жазудың үлгісін көрсетуі, біздің еңбекке бағыт береді «Тарих жазудың екі жолы бар. Бірінші жолы: зерттеуші өмірде болып өткен оқиғаларды көңіл қойып жинастырады, мәліметтерден өзін бейтарап ұстай отырып, талдау жүргізеді. Екінші жолы: зерттеуші көздеген мақсаттарын күні бұрын белгілеп алады да, соған жету үшін оқиғалар құрастырады, мұндай тарихшылар өзін бейтарап ұстаудың орнына оқиғаларға партиялық тұрғыда талдау жасайды» [6; 202-203]. Бұл туралы Елбасы Н. Назарбаев өзінің «Тарих толқынында» атты еңбегінде «... Ғасыр басында мемлекет мүддесін ойлаған ұлы қазақтардың жеке басының тағдыры да қасіретті болды. Алайда, ұлттық жігер мен толысқан зерде сабағы ұмыт болған жоқ ...» – деп жазады [7; 175].

Кеңестік тарихнамадағы жеке тұлғалардың тарихтағы орнын айқындауда таптық көзқарас басым болды осы көзқарасты М. Шоқай былайша сынайды: «Большевиктер жалпы ғылымда бейтараптықты мойындамайды. Ғылым олар үшін таптық күрестің баламасы» [6; 203] деген пікірінің мәні зор.

XX ғ. 80-ші жж. ортасына дейін тарихнаманың тұлғатану бағытында кеңестік билікке қызмет еткен зиялылар мен алаш ұлттық элитасын бір-біріне қарсы қойды. Бүгінде тұлғатануды зерттеудің ұлттық методологиялық ұстанымы негізінде қоғамдық-саяси қайшылықтарды көрсету үшін тұлғалардың сол заманның қоғамдық-саяси идеясына сай қызметі тарихилық және объективтілік ғылыми талдаудың нысаны болғанда ғана шынайы еңбек жазылады деп санаймыз.

Тарихымызда халқымыздың азаттығы үшін белсенді күрескен, алайда тарихи деректердің әлі де болса қол жетімсіздігінен аймықтық қайраткерлік деңгейінде тарихи тұлғалар бар. Солардың бірі – Нығмет Нұрмақов. Қоғамның өзгеруімен бірге тарихи танымның ұстанымдары және тарихи тұлғаларға деген көзқарастар да өзгерді. Тәуелсіз тарихи сананы қалыптастыруға бағытталған тарихнамалық еңбектерде тұлғаны топтың, таптың мүддесі үшін емес, ұлттың мүддесі үшін күрескен тұлға ретінде көрсету үрдісі қалыптасып келеді. Тарихи тұлғаның рөлін уақыт қана айқындайды. Отандық тұлғатану туралы академик М. Қозыбаевтың «біз тарихтағы тұлғаларға өте мұқият қарағанымыз абзал. Көзі тірісінде мақтамай, көзі тайған соң даттамай, тарихи тұлғаларды бір түсті бояумен мәнерлемей, азаматтығын айтып, кемшілігін көрсетіп, болашаққа тағлым боларлықтай саяси портретін жасауымыз керек» деген тұжырымы Н. Нұрмақов сияқты тұлғаны зерттеудегі негізгі ұстаным болды [8; 4].

Кезінде Қазақстан тарихнамасы саласы бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстарының кең көлемде жүргізілуі үшін КСРО Ғылым академиясының Тарих бөлімінің бастамасы негізінде ҚазКСР Ғылым Академиясының Президиумы 1978 ж. қыркүйектегі «Қазақстанның тарихнамасы» бөлімін құру туралы қаулы қабылдады. Ғылым академиясында «Кеңестік Қазақстанның тарихнамасы мәселелері» деген арнайы зерттеу бөлімін академик М.Қ. Қозыбаев басқарған кезде «ақтандақтар» мен «жабық тұстар», үш революция және Қазақстандағы азамат соғысы тұсындағы саяси ағымдар мен партиялардың рөлі, кеңестік қазақ зиялыларының қалыптасу мен дамуы объективті тұрғыдан жазылуға бағыт алды. Бірақта бұл бағыттағы шынайы тарих тек тәуелсіздік алғанна бастап жазыла бастады.

Осы тұрғыдан алғанда кеңестік заманда өмір сүріп қазақ елі үшін қызмет жасаған тұлғалар оның ішінде Нығмет Нұрмақов туралы жазылған еңбектер мен тарихнамалық зерттеулерді шартты түрде 2 кезеңге бөліп қарауға болады.

1. 1960-1980 жж.;
2. 1990-бүгінге дейін.

Бірінші кезеңде жазылған еңбектердің негізгі мазмұны Н. Нұрмақовты «большевик», «марксист», «кедейлерді жақтаушы», «күн көсемді қадірлеуші» ретінде көрсетеу басым.. Нығмет Нұрмақовтың замандасы болған кейбір авторлардың тарихи романдарындағы тұлғаның өмірі мен қызметі туралы оның сыртқы келбеті, мінез құлқын бейнелеумен қатар, алғашқы архив құжаттарының негізінде жазылған еңбектер де шыға бастауымен сипатталады.

Екінші кезеңнің ерекшелігі жаңа методологиялық тұрғыдан оның тұлғалық қасиетін көрсетумен қатар оның атқарған жұмыстарын жазу барысында «алғашқы, бірінші» деген теңеулерді қолдана отырып, тарихи деректерге сәйкес келмейтін пікірлердің айтылуында. Сонымен қатар осы кезеңде ол туралы естеліктердің көптеп шығуы осы мәселенің Отандық тарихтағы оның белгілі орны бар екендігіне, халықтың қызығушылығының ерекше болғандығын көрсетеді. Солай бола тұрса да, екінші кезеңде – бүгінгі тарихнамада Нығметтануда – оның тұлғалық ерекшелігі туралы теорияға негізделген кешенді зерттеудің әлі де жоқтығы айқындалды.

Енді біз сол шартты түрдегі бөлген шарты түрдегі Нығметтанудың бірінші кезеңінде шыққан еңбектерді талдап көрейік. XX ғасырдың 60-шы жылдарында Н. Нұрмақовтың

өмірбаяны мен қызмет жолдарын сипаттап, қазақ тілінде алғашқы еңбек жазған ҚазМУ-дың оқытушысы А. Лекеров. Оның А. Артюхина, С. Көлбаевпен бірлесіп жазған мақалаларының негізгі мақсаты «халық жауы» болып саналып атылып кеткен, кейіннен толық ақталған Н. Нұрмақовтың Қазақстанның көрнекті қоғам қайраткері, әрі өкімет басшысы ретіндегі лайықты орнын советтік идеология тұрғысынан көрсетіп авторлар Н. Нұрмақовты «лениндік типтегі большевик, сауатты марксист, тапшыл» деп тұжырымдама жасаған. Бұндай ой пікірдің айтылуы сол заман талабына, а сәйкес дұрыс енді. Солай болса да бұл авторлар Нығметтанудың негізін салушылардың алғашқы қарлығаштары ретінде тарихта лайықты орынға ие [9].

Сәбит Мұқановтың «Өмір мектебі» атты тарихи романында ХХ ғасырдың 20-шы жылдарындағы қазақ зиялыларының Сәкен Сейфуллин, Нығмет Нұрмақов, Смағұл Сәдуақасовтардың қызыметі жайлы: «...Өткен күні Обкомның бірінші бюросы өткізіліпті. Орынбор губкомынан Қазақстан обкомы бөлініпті, оның ендігі аты – Қаз. Крайком болатын көрінеді, бірінші секратары – Ненайшвили. Ұйымдастыру бөлімінің меңгерушісі - Сұлтанбек Қожанов. Бюрода соның ғана ұсынысы өтіпті де отырыпты... Сәкен Совнаркомның председателдігінен түсіріліп, орнына Нығмет Нұрмақов бопты. ... Нұрмақовтың кім екенін бірінші рет Сәкен сол кезде жазып жүрген «Тар жол, тайғақ кешуден» оқығам. Оның сипаттауынша, Нұрмақов қазақтан алғаш шыққан революционердің бірі. Семейдің учительдік семинариясын 1917 жылы бітірген Нығмет Нұрмақов сол жылдан бастап революциялық істерге араласады да, Семейде Совдепті құрысушылардың бірі болады. Колчак үкіметі құрылғанда Нығмет абақтыға алынып, әлдекімнің кепілдігіне босанады. Содан Қарқаралы даласында жасырынып жүрген шағында Совет үкіметі келіп, оның қызметіне белсене араласа бастайды. 1919 жылдың күзінде Коммунист партиясына мүше болады. Сәкеннің сипаттауынша, революционерлігінің үстіне Нығмет онымен жандай дос. Нығмет Орынборға 1923 жылдың күзінде Заң комиссары болып келді. Мен онымен Сәкенге еріп барып, пәтерінде таныстым: ортадан төменірек, талдырмаш бойлы, аққұба өңді, бұйра шашты, көркемше кескінді, ол алғаш көргенде тұйық мінезді, аз сөйлейтін, қалжыңға шорқақ адам сияқтанғанымен жақындаса келе, мейлінше кішіпейіл, жалған сөзі жоқ, сөзінде тұрақты, ісінде тыңғылықты, шыншыл, адал коммунист екендігін байқатты; осындай адамның Совнаркомға председатель болуы, менімше жаман емес сияқты ...», - деп жазғаны Нығметтанудағы алғашқы еңбектерінің бірінің қатарына қосуға болады [10; 99-100] онымен қатар жаңа экономикалық саясат жылдарындағы Қазақстандағы саяси, экономикалық, әлеуметтік жағдайларды көркем тілмен баяндайды. Әсіресе Голощекин билік басына келгеннен кейінгі қазақ көркем әдебиетінің қудалануына байланысты қазақ зиялыларының пікірлерін айтады. «...Е. Ярославскийдің: «Қазақ коммунистерінің арасындағы ұлтшылдық идеологияның элементі С. Сәдуақасовтан басқаларда да барға ұқсайды», - деген сөзін қазақ коммунистері ауыр алып, оның атына «біз ұлтшылдықта жоқпыз, адал коммунистерміз», - деген арыз жазды. Тарихи документтерде «Он төрттің хаты» аталып кеткен бұл арызға қол қоюшылардың қатарында Абдолла Асылбеков, Сәкен Сейфуллин, Жанайдар Садуақасов, Нығмет Нұрмақов және басқалары болған. Арызды конференция қанағаттанарлық деп тапты» [10; 17-18].

Сонымен қатар жазушы осы еңбегінде Нығмет Нұрмақовты көзімен көріп, кездескендегі сәттерді суреттеп жазуы бұл еңбектің қазақ тарихнамасында өзіндік орны бар екенін көрсетеді. Автор өз еңбегінде 1933 жылы Мәскеуде қайтыс болған ірі қоғам қайраткері С. Сәдуақасовтың қазасына қатысқан санаулы қазақ қайраткерлерінің қатарында Нығмет Нұрмақовтың да болғандығымен қатар 1932 жылғы аштық тұсындағы ақиқат жағдайды айту үшін оның Мәскеудегі қазақ басшыларымен қалай кездескендігі туралы жазылған [10; 261].

1970-1980-жж. тарихшы ғалымдар архив деректерінің негізінде еңбектер жаза бастады. Солардың қатарында А. Сармурзин, Н. Жағыпаров болды. Олар Нығмет Нұрмақовтың қызметінің және оның өмірінің бұрын белгісіз тұстары жайлы жаңа деректік

материалдарды ғылыми айналысқа енгізді. Соның негізінде ой тұжырымдарды деректермен негіздеудің нәтижесінде тұлғаны танытудың жаңа сатысы басталды деуге болады [11].

С. Бодықұлы өз еңбегінде Нығмет Нұрмақов жайлы былай дейді: «...Омбы Нығметтің таптық санасын оятып, озық ойлы көзқарасын қалыптастыруда шешуші ықпал жасады. Осында оқуда жүрген кезінде, ол жұмысшы табының өмірімен танысты, революциялық пікірдегі оқушы жастардың ықпалымен жас Нығметтің жүрегінде еңбекші халықты езушілерге – патша самодержавиесі мен жергілікті қанаушыларға деген өшпенділік сезімі пайда болды. Осы кездің өзінде ол халық бостандығы мен бақытқа жету жолдары жайында ойлана бастады. Сөйтіп, 1915 жылы мұғалімдер семинариясын бітіріп, Қарқаралы қаласына мұғалімдікке жіберілгендікке дейін-ақ Нұрмақов революциялық жолға бетбұрыс жасаған болатын. ... Партия органдарының мүлтіксіз орындайтын ...Нығмет Нұрмақов – партия тәрбиелеген, партия баулып өсірген, мындаған табанды күрескерлердің бірі еді». Автор Нығмет Нұрмақовты совет үкіметі орнағанға дейін-ақ революционер болған тұлға ретінде және нағыз коммунист болды деген пікірді толықтырады [12].

Н. Нұрмақовтың Кеңес үкіметінің алғашқы жылдарындағы революциялық жұмыстарға араласуы жайлы жазушы, журналист Сапарғали Ләмбеков Қарқаралы аудандық «Коммунизм таңы» газетіндегі мақаласында былай деп жазған: «Нығмет түрмеден босаған соң шетел және ішкі контрреволюция күштерінің қалдықтарын түбірімен жою мақсатын көздеп, қала ішіндегі орыс-қазақ кедейлері мен жұмысшылардан отряд құрады. Оны өзі басқарады. Желтоқсан айының ішінде Егіндібұлақ поселкесінің тоғайына келіп бекінген Дутов армиясының 300 адамнан құралған жасағын Нығмет 100 адам шамасы отрядымен қоршап алып, жойып жібереді. Бұл осы өңірдегі революцияға қарсы күштердің соңғы қалдықтарының бірі еді» [13].

С. Ләмбекұлының «Арыстар» деп аталатын романында Н. Нұрмақовтың өмірі туралы XIX-XX ғғ. тоғысындағы Қазақстанның саяси-әлеуметтік дамуындағы аласапыран кезеңді әдеби тілмен жеткізе отырып, Н. Нұрмақовтың тарихи тұлғалық өмір жолын көркем тілмен баяндаған. Бұл еңбек көптеген тарихи фактілерге авторлық талдау беру арқылы тарихи оқиғаны нақты баяндауыменен де құнды болып саналады [13].

С. Ләмбекұлы аталған романнан басқа «Автономия тойында» атты мақаласында Нығмет Нұрмақовтың Қарқаралы үйездік әскери комиссариатының саяси жетекшілігіне жіберген Мұхаметқали Тәтімовпен кездескені және екеуінің арасындағы осы аймақта ақарылатын жұмыстар туралы әңгімені жазады. Кеңес үкіметінің мекемелерді жергіліктендіруге, қазақ кадрларын тәрбиелеуге көңіл бөле бастағандығы және Қарқаралыдағы бұрынғы реальное училищені педагогикалық техникумға айналдыру туралы жұмыстар жайлы баяндалады. Сонымен қатар В.И. Лениннің алдында баяндама жасап, автономия жөніндегі декретті дайындауға ат салысқан Әлімхан Ермековтің болғандығын да айта келе, автор Н. Нұрмақовтың «Әлімхан өте зерек, бес тілде еркін сөйлейтін, терең білімді жігіт», - деген пікірін келтіреді. Қорыта айтқанда, бұл мақала Қарқаралы өңіріндегі Н. Нұрмақов және оның қасындағылардың есімімен байланысты оқиғаларға шолу жасалғандықтан танымдық-ақпараттық мәні бар мақала деп санаймыз [13].

Отандық тарихнамада 1960-1980 жж. Ұлы қазан төңкерісі XX ғ. басты оқиғасы болып табылады деген тезисті дәлелдеуге ереше көңіл бөлінді. Қазақстандағы Кеңес өкіметі үшін күреске белсенді қатысушылар Ресей жұмысшы табы мен В.И. Ленин жетекшілік еткен большевиктік партияның бастауымен жеңіске жетті деген пікірді тұжырымдаған. Яғни, бұл зерттеулер (1991 ж. дейін) – дәстүрлі маркстік – лениндік әдіснамаға тән тұғырнамалық және теориялық ұстанымдарға негізделіп жазылған.

1960-1980 жж. аралығында жазылған тарихнамалық мәні бар еңбектерде Н. Нұрмақовтың саяси элита ретіндегі атқарған қызметтерін мақтанышпен жазу байқалады. Сонымен қатар бұл еңбектердің Отандық тарихтағы оның тұлғалық қасиетін, алатын орнын ерекше көрсетуге ұмтылып және нығметтану ғылымын қалыптастыруда танымдық, тәжірибелік рөл атқарғаны даусыз. Алайда, бұл еңбектерде кемшіліктер де бар: олардың барлығы негізінен Н. Нұрмақовтың қызмет атқаруындағы хронологиялық кезеңдерді

нақтыламаған; архивтік деректердің қолжетімсіздігінен, бұған басты себептің бірі Кеңес үкіметі жылдарында Қазақстанда архивтердегі құжаттық қорларын әлсін-әлсін «тазалау» мен аса құпиялық бақылауға алынып отырды. 1940-1970 жж. жоспарлы тазалау барысында архив қоймаларының партиялық қорларынан, «тарихи құндылығы жоқ» деген сылтаумен, Қазақстан халқының 1920-1950 жж. ауыр жағдайына куәлік ететін құжаттар алып тасталынды және отқа өртелінді. Олармен бірге партия комитеттері мен үкіметтік құрылымдар ұйымдарының жұмысындағы қателіктер мен кемшіліктер туралы мәліметтер (немесе сыни пікірлер) бар құжаттар да жойылды. Мемлекеттік архив қоймаларының қорларына қатысты да осындай шаралар жүзеге асырылды. Мәселен, 1941 ж. шілде-тамыз айларында ҚазКСР-і Орталық мемлекеттік архивінде жүргізілген арнайы тексеруден кейін, республика Халық Комиссарлары Кеңесінің қорынан (№ 30 қор), 1920-1929 жж. 172 архивтік іс жойылу үшін алынды. Осылайша 1944 ж. тамызында 1929-1935 жж. 610 архив істері, 1945 ж. шілде-желтоқсанында 1929-1936 жж. қатысты 2310 архивтік іс өртелді [14; 56].

Осындай жағдайда зерттеушілердің еңбектеріндегі Нығмет Нұрмақовты «тұңғыш прокурор», «тұңғыш Әділет халық комиссары» болды деген қорытындылар жасалуы заңдылық. Сондай-ақ, саяси әрі шаруашылық науқандарға қатысуы мен рөлі турасында нақтыланбаған ақпараттар береді. Олардың бұндай еңбек жазуына Н. Нұрмақовтың атқарған саяси, мемлекеттік қызметінің дәрежесі мүмкіндік бермегені байқалады. Сондықтан олар өз еңбектерінде оны партия мен кеңес өкіметінің «тура жолынан» ауытқымай, коммунистік идеяға адал тұлға ретінде сипаттаған.

Отандық тарихнамада тарихи тұлғатану бағытында Нығмет Нұрмақов жайлы жазылған еңбектердің біршама болуына қарамастан, кешенді ғылыми зерттеулердің әлі де болса жеткіліксіз екендігі айқындалды. Бүгінге дейінгі зерттеулер көбіне шағын мақалалар деңгейінде жарияланып келген. Нығмет Нұрмақов жайлы тарихи шындықты деректер негізінде боямасыз зерттеу күн тәртібінде тұр. Сонымен бірге нұрмақовтануда объективті ой-пікірлерді, ғылыми тұжырымдарды жүйелеудің қажеттілігі де туындады. Бүгінге дейін архивтік деректер де өз мәнінде ғылыми айналысқа түспеген.

Отандық тарих ғылымында тұлғатану бағытындағы методологиялық мәселелері де кешенді қарастырылмағандықтан, Н. Нұрмақовты тарихи тұлға ретінде өмірбаяны, қоғамдық саяси қызметі және шығармашылық мұрасын талдау мен бағалауда әлі де болса субъективтік пікірлер көптеп кездеседі.

«Ұлы даланың ұлы есімдері» бағытында атқарылатын кешенді жұмыстардың ғылымилығын арттыруда тарихи тұлғатанудың маңыздылығы үлкен.

Пайдаланған әдебиеттер:

- 1 Бейсенбекова Н.А. Қазақстан тарихының тарихнамасы: Очерктер. – Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2009. - 275 б.
- 2 Назарбаев Н.Ә. Ұлы Даланың жеті қыры // Егемен Қазақстан. – 2018. - 21 қараша.
- 3 Бөкейханов Ә // Қазақ. – 1915. – №90.
- 4 Бейсенбекова Н.А. Әлихан Бөкейхан еңбектеріндегі тарихи тұлғалар. Әлихан Бөкейханның туғанына 150 жыл толуы мен Қазақстан Республикасының тәуелсіздігінің 25 жылдығына арналған «Алихан Бөкейхан және тәуелсіздік мұраты» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Астана, 2016. – Б.221-226.
- 5 Тогжанов Г.О. Байтурсунове и байтурсуновщине. – Алма-Ата-Москва, 1932 г.
- 6 Шоқай М. Таңдамалы шығармалар. Үш томдық. 1-том. – Алматы: «Қайнар», 2007. - 384 б.
- 7 Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. – Алматы, «Атамұра», 1999. - 296 б.
- 8 Қозыбаев М.Қ. Тарих зердесі: Арыстар тұғыры. - 2 кітап.- Алматы: Ғылым. - 1998.- 280 б.

9 Лекеров А. Жалынды большевик // Советтік Қарағанды. – 1960. 21 қыркүйек; Артюхина А. / А. Артюхина, С. Көлбаев, А. Лекеров // Верный сын партии // Казахстанская правда. – 1965. - 25 сәуір.

10 Мұқанов С. Өмір мектебі. Үшінші кітап. – Алматы: «Жазушы», 1970. – 472 бет

11 Сармурзин А. Верный сын казахского народа // Казахстанская правда. – 1985. - 24 сәуір; Жағыпаров Н. Халыққа қалтқысыз қызмет еткен // Қазақстан коммунисті. -1985. - 26 сәуір;

12 Бодықұлы С. Күрескер, қайраткер // Социалистік Қазақстан. – 1975. - 27 сәуір.

13 Ләмбеков С. Ардагер азамат, ірі қайраткер // Коммунизм таңы. – 1985. - 13 шілде; сонікі: Арыстар. – Астана: Елорда, 2000. - 270 б.; сонікі: Автономия тойында // Орталық Қазақстан. – 2005.

14 Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінгі күнге дейін. [Бес томдық]. - 4-том. - Алматы: «Атамұра», 2010. - 752 б.

АҚМЕШІТ УЕЗІНДЕГІ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҮДЕРІСТЕР (1917-1919 жж)

Енсепов Б.Б., т.ғ.к., доцент

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті

Сәрсен З.А. С.Сейфуллин атындағы ҚАТЗУ-дің 1 курс студенті.

Қазақстан Республикасы, Астана қ.

1917 жылдың ақпан айында патша өкіметінің тақтан құлап, елде республикалық саяси жүйенің қалыптаса бастауына күллі империя халқының басым көпшілігі, соның ішінде қазақ қоғамы зор қуанышпен қарсы алады. Ақпан революциясының жеңісі Ресей империясының құрамында болған барлық халықтарға бұрын болмаған көптеген ұлы демократиялық бостандықтар берді: саяси партиялар құру, сөз бостандығы, баспасөз бостандығы, түрлі митингілер ұйымдастыру мен манифестациялар бостандығы. Орталық езгінің құлауы Ресей империясының шет аймақтарындағы оның ішінде қазақ халқы да, ұлттық-саяси бостандыққа жетуге жол ашады деп сенді [1, 58 б.].

Ресейдегі Уақытша үкімет 1917 жылы 5 наурызда жергілікті жерлерде басқару жұмысымен айналысатын мекемелер құру туралы қаулысын шығарып, облыс, уез, болыс және ауылдарда құлаған ескі үкіметтің орындарына Уақытша үкіметтің жаңа басқару орындарын құра бастайды. Бүкіл Ресейдегі сияқты қазақ даласында да Уақытша үкіметтің билік орындары алғашқы кезеңде Азаматтық комитеттер есебінде пайда болды. Осындай жағдайда қазақтарға ескі әділетсіз патшалық билік жойылып, оның орнына жаңа билік келгенімен де, сол тағы ұлттық мүддені қорғап, талап-тілекті білдіретін Мемлекеттік мекемелерсіз қалу қаупі төнді. Сондықтан да Азаматтық комитеттермен бірге стихиялы түрде облыстық және уездік деңгейде Қазақ азаматтық Комитеттері қалыптаса бастайды. Қазақ комитеттерінің өкілдері облыстық және уездік Азаматтық комитеттерінің атқару органдарына мүше болып енеді. Қазақ комитеттерінің құрылуы ұлт-азаттық қозғалыстың Ақпан революциясынан кейінгі кезеңдегі дамуының нәтижесіне айналды. Ал оның өзінің түпкі мақсаты – мемлекеттік тәуелсіздікке ұмтылысының табиғи көрінісі-ұлттық мемлекет болуға жасаған қадамы болатын. Сонымен съезд қаулылары өлкелік, облыстық, уездік, болыстық және ауылдық комитеттер құрудың жолдарын, тәртібін, олардың жұмыс істеу қағидаларын белгілеп берді. Комитеттің жұмысын жасауда қазақтың зиялы қауым өкілдері де өз үлестерін қосып отырды. Мысалы, М.Шоқай Сырдария облысының облыстық, уездік, болыстық, селолық және аудандық атқару комитеттерінің Ережелері мен Жарлықтарын жасауда ұйтқы тұлғалардың біріне айналды [1, 67 б.].

Түркістан комитетінің жергілікті халыққа деген көзқарастары мен пікірлеріне ұлттық зиялы қауым өкілдерінің наразылығы күшейіп, оларға қарсы тұру үшін Түркістан өлкесі мұсылмандарының комитеттері құрыла бастайды. Мұндай комитеттерді құруда талай